

فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)
سال بیست و ششم، دوره جدید، شماره ۳۲، پیاپی ۱۲۲، زمستان ۱۳۹۵

اهمیت ارتباطی - تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود^{۱*}

محمد ابراهیم زارعی^۲
یداله حیدری باباکمال^۳

تاریخ دریافت: ۹۴/۶/۳۱

تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲

چکیده

راه‌ها از دیرباز نقش مهمی در شکل‌گیری شهرها و شکوفایی تمدن‌ها داشته‌اند. شهر کرمانشاه در طول تاریخ به سبب اهمیت ارتباطی در قرون قبل از اسلام با عبور جاده شاهی و در قرون پس از اسلام با عبور شاهراه

---

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/HII.2017.2652

^۲ این مقاله برگرفته از پایان‌نامه دکتری نگارنده دوم، به راهنمایی نگارنده اول و مشاوره خانم دکتر هایده لاله با عنوان «تغییر و تحولات بافت تاریخی شهر کرمانشاه در دوره قاجار براساس متون تاریخی و مطالعات باستان‌شناسی» می‌باشد که هم‌اکنون در محل گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینا در دست انجام است.

۲. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینای همدان؛ M-zarei@basu.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری دانشگاه بوعلی‌سینای همدان؛

Yadolah.heydari@gmail.com

خراسان از آن، همواره مورد توجه بوده است. در دوره قاجار راه کاروان رو خراسان، که با عنوان «راه عتبات عالیات» مطرح می‌شود، نقش مهمی در توسعه و رونق تجارت، صدور و ورود کالاهای خارجی، تعاملات دولت‌های عثمانی و قاجار، عبور زوار و حمل جنازه‌ها داشته است. موارد یادشده بر ضرورت توجه به موضوع دلالت دارد و با توجه به اینکه اهمیت راه عتبات عالیات و نقش آن در شکوفایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار تاکنون بررسی نشده، انجام پژوهشی مستقل در این زمینه لازم و ضروری است. بنابراین پژوهش حاضر می‌کوشد اهمیت راه عتبات عالیات در شکوفایی و رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار را بررسی و مناسبات سیاسی دولت‌های قاجار و عثمانی را در زمینه برخورد با زائران و حمل جنازه‌ها تحلیل کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که راه عتبات عالیات با کارکردی چندمنظوره اعم از تجاری (صادرات و واردات کالا)، مذهبی (زوار عتبات عالیات و حمل اجساد) و ارتباطی (کاروان‌رو) نقش مهمی در توسعه و شکوفایی شهر کرمانشاه در دوره قاجار داشته است؛ چنان‌که بازار توسعه یافته در مسیر حرکت کاروان‌های عتبات عالیات عامل مهم رونق شهر در این دوره بوده است. به علت اهمیت یادشده، شاهزادگان قاجاری حاکم کرمانشاه پس از تعامل با دولت عثمانی تمهیدات لازم را جهت امنیت زوار و تجار عازم عتبات عالیات و بغداد فراهم می‌نمودند.

کلیدواژگان: کرمانشاه، دوره قاجار، راه عتبات عالیات، زوار، حمل

اجساد.

مقدمه

راه‌ها یکی از زیرساخت‌های لازم برای پیشرفت هر منطقه بوده و در رشد آن نقش عمده‌ای ایفا می‌کند. در طول تاریخ، شهرهای بزرگ معمولاً در مسیر راه‌های ارتباطی مهم بنا شده‌اند و یکی از عوامل مهم شکوفایی آن‌ها بوده‌اند. علاوه بر آن، ساختار فضایی

شهر و مکان‌گزینی جمعیت و فعالیت در آن تحت تأثیر عوامل مختلف اقتصادی، سیاسی، مذهبی، اجتماعی، ارتباطی و طبیعی قرار دارد. شهر کرمانشاه در زمان حکومت محمدعلی میرزای دولت‌شاه و فرزندش عمادالدوله به اوج شکوفایی خود پس از اسلام می‌رسد؛ وجود راه تجاری-ارتباطی عتبات عالیات که کرمانشاه آخرین نقطه آن در داخل ایران است، باعث رونق شهر طی دوران حکومت این دو شاهزاده قاجاری می‌گردد. از سوی دیگر توجه ایران به عمران و آبادانی مقدس‌ترین زیارتگاه‌های شیعه بیش از آنکه گامی در جهت افزایش نفوذ سیاسی در سرزمین عثمانی بوده باشد، مصرف داخلی داشته و حرکتی در جهت مشروعیت سیاسی دودمان قاجاری و کسب رضایت مردم شیعه ایران از حکومت قلمداد می‌شد. به مرور زمان ثابت شد که این رابطه از پایدارترین فعالیت‌های اقتصادی-مذهبی نواحی مرزی ایران و عثمانی بوده است؛ اما رفتار سخت و آزاردهنده مأموران عثمانی در مرزها نسبت به زائران و بهانه‌گیری متعدد سران دولت عثمانی در حمل‌جنازها، مناسبات سیاسی دو کشور ایران و عثمانی را به مرحله نزاع و بحران رساند. وجود چالش‌های یادشده و نقش راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه و توسعه عتبات عالیات در دوره قاجار لزوم پژوهش منسجمی را در این زمینه ضروری می‌نماید. بنابراین تحقیق حاضر از نخستین تلاش‌هایی است که با هدف شناسایی اهمیت راه ارتباطی عتبات عالیات در جهت رشد و شکوفایی شهر کرمانشاه و تبیین نقش آن در این دوره صورت می‌گیرد. با توجه هدف فوق، سؤالات زیر مطرح می‌شوند: ۱- اهمیت راه ارتباطی عتبات عالیات در دوره قاجار در رونق و شکوفایی شهر کرمانشاه و تعامل با دولت عثمانی چیست؟ ۲- چه عواملی باعث توجه شاهزادگان قاجاری حاکم کرمانشاه به این مسیر شده است؟ بر این اساس فرضیاتی قابل طرح‌اند: ۱- به نظر می‌رسد راه عتبات عالیات در دوره قاجار با کارکرد چندگانه ارتباطی، تجاری و مذهبی باعث رونق و شکوفایی شهر کرمانشاه شده است. ۲- احتمالاً عواملی از قبیل مناسبات قاجار و عثمانی در توسعه عتبات عالیات، درآمدزایی و ثروت حاصل از گمرک، رفت و آمد زوار، شکوفایی و رونق بازار و صبغه مذهبی شاهزادگان قاجاری، باعث ایجاد امنیت و حفظ رونق راه عتبات عالیات در این دوره شده است.

روش تحقیق

روش به کار رفته در پژوهش حاضر، تاریخی - تحلیلی است. به این منظور از منابع دست اول تاریخی دوره قاجار اعم از گزارش سیاحان، سفرنامه نویسان و یا نگاهشده‌های مورخان و نیز پژوهش‌های مرتبط صورت گرفته در این زمینه در کنار اطلاعات میدانی باستان‌شناسی برای دستیابی به تحلیل‌های مناسب و نتایج مطلوب استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

اگرچه در خلال گزارش سیاحان و مورخان به راه ارتباطی عتبات عالیات در دوره قاجار و یا اهمیت شاهراه خراسان در قرون پس از اسلام که از کرمانشاه عبور می‌کرد به صورت پراکنده اشاراتی شده، اما تاکنون پژوهش منسجمی درباره اهمیت راه ارتباطی عتبات عالیات و نقش آن در رونق و شکوفایی شهر کرمانشاه و مناسبات ایران و عثمانی در عتبات عالیات صورت نگرفته است. از جمله این آثار می‌توان به اطلاعات پراکنده‌ای در گزارش سیاحانی از قبیل اوژن اوبن (۱۳۶۲) در سفرنامه «ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶ م. ایران و بین‌النهرین»، مسیو اولیویه (۱۳۷۱)، هنری بایندر (۱۳۷۰)، هوگو گروته (۱۳۶۹) و ادوارد یاکوب پولاک (۱۳۶۸) در سفرنامه‌هایشان، آبراهام جکسن (۱۳۵۲) در «ایران در گذشته»، مسیو چریکف (۱۳۷۹) در «سیاحتنامه مسیو چریکف»، ژولین دورششوار (۱۳۷۸) در «خاطرات سفر ایران»، لوران دوسرسی (۱۳۶۲) در «ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹ م.»، ژاک دومرگان (۱۳۳۹) در «جغرافیای غرب ایران»، مادام دیولافوا (۱۳۸۵) در «سفرنامه، خاطرات کاوش‌های باستان‌شناسی شوش» اشاره کرد. این سفرنامه‌نویسان و مورخان در خلال گزارش خود از غرب ایران، به شرایط مناسب راه عتبات عالیات و عبور زوار از آن پرداخته و نقش اقتصادی مهم آن را در توسعه و رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار بیان کرده‌اند. ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۵۵) در سفرنامه خود با عنوان «سفر به کربلا و نجف» و مورخانی همچون احمدعلی سپهر (۱۳۷۴) در «خاطرات سیاسی مورخ‌الدوله سپهر»، محمدعلی خان سدیدالسلطنه (۱۳۶۲) در «سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی سیرالطریق)» و میرزا محمود خان احتشام‌السلطنه (۱۳۶۹) در «خاطرات احتشام‌السلطنه» نیز به بویایی و رونق

شهر کرمانشاه در دوره قاجار به علت وجود جاده عتبات عالیات، حمل اجساد و بازار توسعه یافته شهر به جهت صادرات و واردات کالاهای تجاری اشارات پراکنده‌ای داشته‌اند. از سویی تعامل دولت‌های قاجار و عثمانی در خصوص چالش‌های عتبات عالیات در مدارک دست‌اولی همچون گزارش‌های موجود در مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه و یا پژوهش‌هایی توسط استیون همزلی لانگریگ (۱۳۷۶) با عنوان «تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۵۰-۱۹۰۰م.» و آتش صبری (۲۰۱۰) با عنوان «نخش کشی به عتبات: رقابت ایران و عثمانی در عراق سده ۱۹ میلادی» ذکر شده است. این منابع، عموماً به صورت پراکنده، به ذکر شرایط راه عتبات عالیات، حمل جنازه‌ها، رونق گمرک کرمانشاه و تعاملات دولت‌های عثمانی و قاجار پرداخته‌اند؛ اما تأثیر این مناسبات بر رونق شهر کرمانشاه و عتبات عالیات و توسعه تعامل یا چالش شیعیان ایران با دولت عثمانی تحلیل نشده است.

اهمیت راه‌های ارتباطی در ساختار نظام شهری کرمانشاه در دوره قاجار

از آنجایی که دسترسی به افراد، مراکز اشتغال، بازار، مسجد و دیگر فضاهای شهری در شهرهای دوره اسلامی از طریق شبکه‌های ارتباطی میسر است، راه یکی از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین محورهای ارتباطی تلقی می‌گردد که دسترسی‌های فیزیکی و جریان‌های اصلی را تأمین می‌کند. وسعت و اندازه شهر کاملاً با شرایط راه‌ها و دسترسی‌های آن در ارتباط است؛ از یک سو اندازه شهر از شاخص‌های مهم در شناخت فرم‌های شهری است و از سوی دیگر هرچه توان بالقوه و بالفعل شرایط و امکانات دسترسی در شهر فراهم باشد، در صورت همراه بودن عوامل مؤثر اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و مذهبی، امکانی مثبت برای وسعت یافتن آن به وجود می‌آید (بوالحسنی، ۱۳۸۲: ۹۲). حسین سلطان‌زاده به الگویی اشاره دارد که در بیشتر شهرهای دوره قاجار ایران از جمله کرمانشاه مشاهده شده است: در کنار جاده اصلی منتهی به شهر و حوالی دروازه یا مدخل آن، گورستان شهر قرار داشت، بعد از آن در داخل شهر و در امتداد راه مزبور بازار و میدان‌های شهر به چشم می‌خورند، آنگاه راسته‌ها و کوی‌های اصلی از آن منشعب و به محله‌ها و فضاهای مسکونی منتهی می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۰).

نقشه ۱. شهر کرمانشاه در دوره قاجار (جاده عتبات عالیات که با خط مشکی ترسیم شده با عبور از کنار بازار و مرکز شهر، دروازه پل سید جمعه در شرق را به دروازه چغاسرخ در غرب متصل می کند) (برومند سرخابی، ۱۳۸۸: ۱۸۰ به همراه تغییرات نگارندگان)

با توجه به مطالب فوق، قرار گرفتن بازار در مرکز هندسی شهر کرمانشاه در دوره قاجار موجب شده تا راه‌ها با انشعاب و نیز حرکت به سمت آن به حالتی شعاعی شکل توسعه یابند. از این رو نقشه تقسیم‌بندی محلات، بیانگر نوعی سازماندهی مرکز‌گرای آنها با میل به بازار و مرکز است. در این نظام، مسیرهای ارتباطی اصلی با عبور از دروازه‌های بارو یا در داخل خود بارو، نقاط با اهمیت از جمله مراکز محلات را به یکدیگر متصل می‌کنند. این راه‌ها جزء معابر اصلی محلات هستند و در راستای آنها کاربری‌های عمومی از جمله مساجد، محله‌ای، حمام‌ها، گورستان‌ها، کاروانسراها و فضاهای خرد تجاری (دکاکین) به وجود می‌آید. نکته جالب توجه آن است که نظام این دسته از راه‌ها به شدت تحت تأثیر موقعیت مجموعه بازار و نیز فرم بارو قرار دارد؛ چرا که به دلیل انطباق مکان هسته مرکزی شهر بر مرکز هندسی آن، انشعاب شبکه راه‌ها را از آن موجب شده و به عبارتی

مجموعه بازار و مسجد جامع موجب قطبی شدن نظام ساختاری شهر شده است. در این راستا راه اصلی عتبات عالیات در دوره قاجار از دروازه‌های اصلی شهر آغاز و به بخش مرکزی شهر منتهی می‌شد. بر سر این راه، کاروانسراها و غرفه‌های زیادی ساخته شده‌اند. وجود دروازه و برج و بارو به دور شهر در این دوره باعث می‌شد مال‌التجاره‌ای که از طریق راه اصلی به حومه‌های روبه‌رشد شهری آورده می‌شد به خوبی نظارت و تعیین تعرفه شود و تعرفه‌ها براساس اندازه و نوع کالا تعیین گردند (دگرنی، ۱۳۷۵: ۱۲۱) (نقشه ۱). احداث حصار و خندق پیرامون شهرها برای محصور کردن شهر صورت می‌گرفت تا راه‌های ورود و دسترسی به شهر محدود و منحصر به دروازه‌ها شود و ارتباط بین فضاهای درونی با بیرون یا خارج آن تحت کنترل و نظارت درآید. بنابراین وجه ارتباطی دروازه‌ها مهم‌ترین نقش و کارکرد آنها به شمار می‌آید. البته به منظور سهولت ارتباط و دسترسی به شهر در مواقع عادی، دروازه‌ها را در امتداد راه‌ها و جاده‌های مهم ارتباطی و متصل به حصار شهر می‌ساختند، لذا یکی از منابع مهم درآمد، مالیات‌ها و عوارضی بود که از کالاهای وارداتی یا صادراتی دریافت می‌شد. عوارض یادشده که به عوارض گمرکی موسوم بود، در کنار دروازه‌ها از بازرگانان و صاحبان کالاهای تجاری دریافت می‌شد؛ زیرا دروازه‌ها تنها گذرگاه‌هایی بودند که کالا از آنها وارد یا خارج می‌شد و مناسب‌ترین محل کنترل و دریافت مالیات و عوارض گمرکی بودند.

جایگاه عتبات عالیات در مناسبات سیاسی ایران و عثمانی در دوره قاجار

مسئله عتبات عالیات در دوره قاجار یکی از محورهای مهم روابط ایران و عثمانی بود. عتبات عالیات در قلمرو دولت عثمانی واقع بود و از جنبه‌های مختلف برای دولت ایران و ایرانیان اهمیت داشت. ایرانیان بسیاری از جمله علمای برجسته و تجار ایرانی در شهرهای مقدس نجف و کربلا مقیم، و همواره کاروان‌هایی از زوار و تجار به این شهرها در رفت و آمد بودند؛ به گونه‌ای که به شهرهای فوق‌رنگ و چهره‌ای ایرانی داده بودند. سیاست آزار و اذیت ایرانیان در عراق و تعرض به جان و مال آنها و ایجاد فضایی ناامن، که همواره از ناحیه مأموران و عمال دولت عثمانی به وجود می‌آمد، نگرانی‌هایی برای دولت

قاجار ایجاد می‌کرد. با این همه دولت ایران ضمن اعمال فشار دیپلماتیک بر دولت عثمانی، با وجود درگیری با روس‌ها، اقداماتی برای محافظت از شهرهای عتبات و کاروان‌های زیارتی و تجاری و ترمیم وضع دفاعی این شهرها صورت داد.

وجود اماکن متبرکه شیعی در نجف و کربلا، رفت و آمد کاروان‌های زیارتی ایرانیان به عتبات عالیات، اقامت برخی از ایرانیان در این شهرها، حضور علما و مراجع تقلید در نجف اشرف و دیگر شهرهای مقدس عراق، ارسال موقوفات و نذورات و حمل جنازه‌ها از مسائل عمده چالش‌برانگیز میان دو کشور ایران و عثمانی محسوب می‌شد. اختلافات مزبور گاه به زور شمشیر و اسلحه و گاهی از طریق مذاکره و عقد پیمان‌ها و قراردادهایی میان دو دولت حل و فصل می‌شد. دولت عثمانی در برخورد با موضوع عتبات عالیات و مسائل مرتبط با آن با دشواری مذهبی و سیاسی مواجه بود: از سویی شیخ‌الاسلام‌ها و علمای عثمانی مخالف شیوع و تبلیغ مذهب شیعه در قلمرو عثمانی بودند و از سوی دیگر دولت عثمانی ملاحظات خاص سیاسی خود را در مواجهه با این پدیده داشت. در کنار این دشواری‌ها باید به یک نکته اقتصادی نیز اشاره کرد و آن درآمد فراوانی بود که دولت عثمانی از رفت و آمد زوار و تجار ایرانی و سکونت بسیاری از ایرانیان دولتمند در شهرهای عتبات به دست می‌آورد. ابوطالب اصفهانی (۱۳۶۳: ۴۰۲-۴۰۱) از این درآمد قابل توجه و در عین حال از بی‌توجهی به رفاه حال زوار و سختگیری‌ها و آزارهای فراوان عثمانی‌ها سخن می‌گوید. به نوشته او، اهمیت این درآمدها و البته ترس از دولت ایران آنان را مجبور به تحمل شیعیان و اغماض می‌کرد. به این ترتیب مسئله عتبات عالیات از همان سال‌های نخست حکومت فتحعلی‌شاه به یکی از محورهای مهم سیاست خارجی ایران در مناسبات با دولت عثمانی تبدیل شد.

زوار و تجار ایرانی و ایرانیان ساکن شهرهای عتبات عالیات همواره در معرض غارت، خصومت و اخذ باج و وجوهات بی‌قاعده مأموران دولت عثمانی قرار می‌گرفتند. مسائل مرزی و وجود ایلات و عشایر - که وضع تابعیت آنان نسبت به ایران یا عثمانی همواره در نوسان بود و گاهی به کاروان‌های زوار ایرانی (Nasiri, 1991: 185) تعرض می‌کردند - و نیز اختلاف پیوسته پاشایان شهر زور و بغداد، دولت ایران را مجبور به دخالت در قلمرو

شرقی عثمانی می‌کرد که بعضاً این دخالت‌ها به حمله نظامی به بغداد، شهر زور و نواحی شرقی عثمانی منجر می‌شد، چنان‌که محمدعلی میرزا دولتشاه حاکم کرمانشاه تا آستانه تصرف بغداد پیش رفت. همین اقدام اعتراض دولت عثمانی را برانگیخت و از سوی این دولت در سال ۱۲۲۸ هـ.ق. جلال‌الدین افندی برای مذاکره با دولت ایران درباره حکمرانی بابان و شهر زور و اعتراض به لشکرکشی محمدعلی میرزا به بغداد به ایران آمد. در مقابل اعتراض دولت عثمانی، دولت ایران نیز مسئله غارت‌ها و سرقت‌های اعراب و اتباع عثمانی از زوار و بازرگانان ایرانی را پیش کشید (خاوری، ۱۳۸۰: ۳۶۸ و ۳۵۷). با شفاعت شیخ موسی نجفی، محمدعلی میرزا از بغداد عقب‌نشینی کرد و دو دولت به مذاکره و گفتگو نشستند که این گفتگوها به صلح ارزروم اول انجامید. بنابراین می‌توان حملات نظامی ایران به شرق قلمرو عثمانی و عراق عرب را نوعی اعمال فشار برای اصلاح رفتار عمال و مأموران دولت عثمانی با ایرانیان و زوار عتبات دانست. یکی از مسائلی که دولت ایران در عهدنامه صلح ارزروم اول (۱۲۳۸ هـ.ق) بر روی آن تأکید داشت، وضعیت زائران ایرانی عتبات بود. در ماده دوم مقرر گردید که حقوق زوار ایرانی و حجاج رعایت گردد و حق توقف از آنان گرفته نشود و احترام شاهزادگان و بزرگان دولت ایران در زیارت عتبات و رفت و آمد به مکه و مدینه مراعات شود (دنبلی، ۱۳۸۳: ۴۹۴-۱۵۸؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷ق: ۱۵۵۹-۱۵۶۵؛ پارسادوست، ۱۳۶۴: ۲۱۷-۲۱۳). علاوه بر عهدنامه فوق، با انعقاد عهدنامه ارزروم دوم و به دلیل آرامش نسبی که در روابط ایران و عثمانی ایجاد شد، رفت و آمد زائران ایرانی به عتبات عالیات رونق بیشتری گرفت. عهدنامه ارزروم دوم در ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ هـ.ق منعقد گردید و براساس فصل هفتم این قرارداد بنا شد دولت عثمانی «امتیازات لازم را درباره زوار ایران معمول دارد تا از هر نوع تعدی مصون بوده و بتوانند در کمال امنیت محال مبارکه را زیارت کنند. همچنین برای استحکام و تأکید روابط دوستی و اتحادی که لازمه دولتین اسلام و تبعه طرفین است، دولت عثمانی تعهد می‌کرد که مناسب‌ترین وسایل را به کار برد تا زوار ایرانی در ممالک عثمانی از جمیع امتیازات متمتع باشند» (فریدنی، ۱۳۶۹: ۶۰-۵۸). انعقاد این عهدنامه افزایش انتقال جنازه‌ها به عتبات عالیات توسط کاروان‌های زیارتی را موجب شد. براساس گزارش کارپرداز ایران

در بغداد در سال ۱۲۹۰هـ.ق. ۲۰ هزار جنازه از ایران به عتبات عالیات انتقال داده شد که طی آن ۱۲ قران در خانقین، و برای دفن در قبرستان‌های عمومی کربلا و نجف ۸ الی ۱۴ قران بابت هر جنازه اخذ می‌شد (مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، کارتن ۱۱، شماره ۱۶۲، سال ۱۲۹۰هـ.ق).

عتبات عالیات اگرچه شهرهای زیارتی محسوب می‌شدند، با این حال در سراسر قرن سیزدهم و چهاردهم ه.ق به عنوان مراکز تجاری، دارای رونق و شکوفایی بودند و بدون تردید قسمت عمده‌ای از جمعیت ایران در عتبات، مشغول اموری غیر از زیارت بودند. زوار ایرانی که همه ساله حداکثر دو بار برای زیارت عتبات عالیات به عراق مسافرت می‌کردند، کالاهای فراوانی از ایران به این ناحیه می‌بردند (مرکز اسناد و تاریخ وزارت امور خارجه ایران، کارتن ۱۲، پرونده ۱۸، سال ۱۳۱۶هـ.ق). همزلی لانگریگ (۱۳۷۶: ۶۷) معتقد است تجارت ترانزیتی عراق عامل مهم اقتصادی بود که به آن باید به عنوان یک صادرات نامرئی، عایدات دیدار زائران شیعه از عتبات مقدس را افزود. همچنین تامسون سفیر انگلستان در ایران در گزارشی نگران‌آمیز از نفوذ تجار ایرانی در عراق قرن نوزدهم یاد می‌کند و رونق و پویایی تجارت عثمانی و عراق را وابسته به تجارت عراق می‌داند که از طریق تجار ایرانی در شهرهای مقدس ایجاد می‌شود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۸).

علاوه بر فشارها و تعرضات مأموران عثمانی در مرز بین ایران و عثمانی در خصوص دریافت گمرک از زوار ایرانی، مسئله بهداشت موجب می‌شد کاروان‌های زیارتی به مدت چندین روز در قرنطینه نگه داشته شوند (صبری، ۲۰۱۰: ۵۳۲-۵۱۲). براساس آن کلیه زوار ایرانی بایستی چندین روز در مکان‌های مشخصی نگهداری و پزشکانی از سوی هر دو دولت بر انجام خدمات بهداشتی و معاینه گماشته می‌شدند (مرکز اسناد ایران، کارتن ۱، پرونده ۸، سال ۱۳۱۸هـ.ق). در قرنطینه به زوار لباس‌های مخصوص داده می‌شد و لباس‌های خودشان را در دستگانهایی ضد عفونی می‌کردند و به مدت چند روز اجازه خروج داده نمی‌شد. تنگی جا، عدم نظافت درست و طول مدت قرنطینه، که معمولاً ۱۵ روز طول می‌کشید، از عواملی بود که اعتراض زوار و کارگزاران دولت ایران را در پی داشت. بر این اساس دولت عثمانی تا سال ۱۲۹۱هـ.ق در نقاط اصلی ورود کاروان‌های زیارتی و

حمل جنازه‌ها در مرزهای خانقین، قصر شیرین و بصره چهار ایستگاه قرنطینه و آسایشگاه‌های متعدد ساخت (صبری، ۲۰۱۰: ۸۱). نظارت بهداشتی مأموران دولت عثمانی معاینه و تفتیش آنها از زائران ایرانی و جنازه‌ها، مشکلات دو دولت را حل نکرد و منشأ شکایت جدید شد؛ زیرا بسیاری از کاروان‌های حامل جنازه‌ها از راه‌های غیرقانونی و قاچاق، اجساد مردگان خود را بلافاصله بعد از فوت به عتبات عالیات منتقل می‌کردند. در گزارش کارپرداز ایران در بغداد به وزارت امور خارجه، از این اقدام ایرانیان شکایت شده و معتقد است با وجود قرارداد میان دولت‌های ایران و عثمانی در خصوص حمل جنازه‌ها، صاحبان جنازه‌ها این اصول را رعایت نکرده و حتی در صندوق‌های مناسب حمل نمی‌کنند (مرکز اسناد، کارتن ۱۴، شماره سند ۲۲۴؛ ۲۹ ذیحجه ۱۲۹۶هـ.ق). علت ممانعت دولت عثمانی در مرزها به دلیل حمل و نقل غیربهداشتی جنازه‌ها بود که موجب انتشار بیماری می‌شد؛ تا جایی که در کنفرانس بهداشتی پاریس به سال ۱۲۸۲هـ.ق/۱۸۶۵م. دولت‌های اروپایی نسبت به عملکرد دولت ایران به شدت معترض شدند و به پیشنهاد فرانسه مقرر شد که کنفرانسی عمومی برپا شود. در آن زمان روزنامه‌های پاریس علت اصلی شیوع وبا در منطقه خلیج فارس و عراق را انتقال جنازه‌ها به عتبات می‌دانستند (ناطق، ۱۳۵۸: ۲۷).

آنچه بر سخت‌گیری مأمورین عثمانی نسبت به زائران ایرانی عتبات عالیات می‌افزود، وحشت دولت عثمانی از گسترش نفوذ شیعیان در شهرهای مقدس عراق بود. به عقیده سلیم درینگیل (۱۳۸۴: ۱۳) نگرانی‌های حکومت عثمانی نسبت به جمعیت اتباع شیعه باعث می‌شد حاکمان عثمانی مدام در فکر محدود کردن حرکت زائران ایرانی و کم کردن زمان اقامت آنها در عتبات باشند.

دولت ایران به طور ضمنی از برگزاری مراسم شیعیان چه در ایران و چه در عراق حمایت می‌کرد. رجال و درباریان ایرانی و در رأس آنها شاهان قاجار، که یکی از وظایف خود را گسترش آداب و شعائر مذهب شیعه می‌دانستند، شخصاً به برپایی چنین مراسمی می‌پرداختند و مبالغ زیادی را در این راه صرف می‌کردند. تعمیر بناها و اماکن متبرک، تأسیس بناهای جدید، تزئین بارگاه ائمه اطهار و تلاش به منظور توسعه عوامل حیات

اقتصادی و اجتماعی گوشه‌ای از علایق و دلبستگی شیعیان به سرنوشت شهرهای عتبات عالیات بود که در سرمایه‌گذاری فرمانروایان ایرانی در آنجا و اقدامات عمرانی جلوه می‌یافت. مشارکت در این گونه مراسم مردمی وجهه آنها را در میان جامعه ارتقا می‌داد. در سال ۱۳۱۳ هـ.ق وزارت خارجه ایران تصویب کرد که مبلغ هفتصد روپیه برای مصارف عزاداری عتبات عالیات به کنسولگری‌های شاهنشاهی در کربلا و نجف پرداخت شود (سازمان اسناد ملی، ۱۳۱۳ هـ.ق؛ پ، ۱۵۸۱۵، ۲۴۰). دولت عثمانی با تصور اینکه دولت ایران از فعالیت‌های مذهبی شیعیان ایرانی در عراق حمایت می‌کند و عدم نظارت بر فعالیت‌های شیعیان موجب قدرتمندتر شدن هویت شیعی در این خطه تحت حاکمیت عثمانی خواهد شد، نظر مساعدی به شیعیان آنجا نداشتند. از این رو همواره امکان بروز اختلاف میان شیعیان ایرانی و مأموران عثمانی وجود داشت و یکی از دغدغه‌های سیاست خارجی شاهان قاجار را در طول قرن نوزدهم میلادی تشکیل می‌داد.

برای سیاست مردان عثمانی، چه مقامات عالی‌رتبه دولت مرکزی در استانبول و چه حکام و رجال سیاسی - مذهبی ولایت عراق، مناسبات محلی شیعه و سنی اهمیت داشت. نفوذ فرهنگ و معماری ایرانی در کربلا چنان زیاد بود که به نقل از سیاحان، هنگام ورود به این شهر با منظره شهر ایرانی و نه عربی روبه‌رو می‌شدند؛ زیرا خانه‌ها، خیابان‌ها و کوچه‌های کربلا متأثر از فرهنگ و معماری ایرانی بوده است (نقاش، ۱۹۹۶: ۴۲). اوژن اوین (۱۳۶۲: ۳۹۷-۳۹۶) تعداد ایرانیان ساکن کربلا را بالغ بر سی هزار نفر می‌داند. از نظر او آنان در شهر با روش کاملاً ایرانی زندگی می‌کنند و زبان و آداب و رسوم خویش را بر جامعه قبولانده‌اند. جمعیت ایرانی یادشده توجه ناصرالدین شاه قاجار را نیز هنگام سفر به عتبات عالیات برانگیخته بود، لذا نوشته «اهالی کربلا از زن و مرد همه عجم بودند، همانند این بود که وارد شهر اصفهان و یا کاشان شده‌ایم» (ناصرالدین شاه، ۱۳۷۲: ۱۱۵). مراسم عزاداری ایام محرم به ویژه روز دهم این ماه یکی از نقاط اوج کشمکش‌های مذهبی در شهرهای شیعه‌نشین عتبات عالیات بود. با توجه به گزارش‌های موجود، دستگاه‌های انتظامی موظف بودند به شدت اوضاع را در این روز زیر نظر بگیرند و از هرگونه خشونت و درگیری مذهبی خودداری کنند. دولت عثمانی و به تبع آن حکومت عراق سعی می‌کرد

مراسم عزاداری های محرم و صفر شیعیان به طور مختصر برگزار شود؛ زیرا در این صورت عساکر شاهانه و مأمورین ضبط، بهتر قادر به کنترل اوضاع بودند. در سال ۱۳۱۸ هـ.ق مشیر اردوی ششم همایونی در گزارش خود به استانبول تصریح کرد که آرامش دهم محرم شهر کاظمیه آن سال به این علت بوده که مدت مراسم عزاداری در مقایسه با سال های گذشته کوتاه تر بوده است (BOA, DH. MKT, 2419/83, 1B. 1318).

آمار ورود و خروج زائران به عتبات عالیات در دوره های جنگ و صلح میان دولت های ایران و عثمانی متغیر بود. به عنوان نمونه، پس از انعقاد عهدنامه ارزروم دوم، سیل حرکت زائران ایرانی به عتبات عالیات چند برابر شد؛ اما پس از آن که میان دو دولت ایران و عثمانی بر سر تحدید مرزها و مسئله قطور اختلاف پیش آمد، به علت تعرض مأموران عثمانی به زوار ایرانی، دولت ایران به مدت چهار سال رفت و آمد کاروان های زیارتی را به عتبات عالیات ممنوع اعلام کرد (معمد، بی تا: ۱۶۹). گروهی از زائران ایرانی که به عتبات عالیات عزیمت داشتند زواری بودند که تنها به قصد زیارت شهرهای مقدس به خاک عراق سفر می کردند. افراد این دسته خود به سه گروه اغنیاء، متوسط الحال و فقیر تقسیم می شدند. طبقه اغنیاء که شامل شاهزادگان، مقامات دولتی یا خاندان سلطنتی می شدند در طول سفر مخارج زیادی داشتند. طبق گزارشی که تامسون مأمور انگلیسی در بغداد به سال ۱۲۹۳ هـ.ق ارائه داده است، هر کدام از اغنیاء به طور متوسط از خانقین شهر مرزی ایران و عثمانی تا شهرهای مقدس و برگشت به خانقین دویست تا سیصد تومان خرج می کردند. حد متوسط مخارج زندگی این سه طبقه، نفری بیست تومان و یا به عبارت دیگر در مجموع دو میلیون تومان است (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۷). گروه دیگر، بازرگانان و تجاری بودند که به بهانه زیارت اما در واقع به قصد تجارت و داد و ستد راهی شهرهای مقدس عراق می شدند. زهیر لباف (۱۳۵۴: ۳۰-۲۹) صادرات نامرئی عراق را که رونق و شکوفایی بازارها را به دنبال داشت، حاصل مسافرت زوار ایرانی می داند که هر سال یک یا دو نوبت برای زیارت، تجارت و داد و ستد به این ناحیه روی می آوردند. حضور ایرانی ها هم ارز خوبی به همراه داشت و هم بازرگانی داخل این منطقه را رونق

می‌بخشید؛ به طوری که خرج زائران ایرانی در عراق سالانه به طور متوسط ۵۰ میلیون دینار برابر ده میلیارد ریال تخمین زده شده است.

اهمیت ارتباطی - تجاری راه عبثات عالیات در دوره قاجار

کرمانشاه را باید نبض راه معروفی دانست که تهران را به عبثات عالیات وصل می‌نمود و از نظر تاریخی، سوق الجیشی و اقتصادی از مهم‌ترین راه‌ها به شمار می‌آمد. قرار گرفتن کرمانشاه بر سر شاهراه ارتباطی ایران و بین‌النهرین، این شهر را به یکی از مراکز صدور و ورود کالاهای خارجی در دوره قاجار تبدیل کرده بود. این راه از عصر صفویه به بعد خصوصاً زمانی که دولت بریتانیا در کشورهای تحت سلطه عثمانی و هندوستان صاحب سیاست نفوذ و اقتدار شد، اهمیت اقتصادی فراوان یافت؛ چرا که اولین ایستگاه مهم ورود به خاک ایران از سوی غرب، شهر کرمانشاه بود که با موقعیتی ویژه از شریان‌های مهم تجاری منطقه به شمار می‌رفت. این شهر از قرن نوزدهم به بعد در نتیجه سیاحت و تجارت، بیشتر مورد توجه و شناسایی اروپاییان واقع شد (سلطانی، ۱۳۷۱: ۱۱۹). براساس گزارش‌های قدیمی تر ارائه‌شده از جاده عبثات عالیات می‌توان گفت که این جاده از جلگه «بشیوه» به طرف معبر زاگرس می‌رفت، در آنجا به بزرگراه بغداد می‌رسید، سپس از گردنه «طاق گرا» بالا می‌رفت و به جلگه کوند وارد می‌شد. به این گردنه علاوه بر گردنه طاق گرا «عقبه خلوان» نیز گفته می‌شود. طاق گرا که به معنی طاق نگاهدار جاده است، اتاقی تک‌افتاده در بالای کوه و ساخته شده با مصالحی از قطعات بزرگ مرمر سفید است. از موقعیت آن چنین برمی‌آید که بسیار قدیمی است و باجگاهی به منظور دریافت عوارض گمرکی کالاهای تجاری بوده است (کامبخش فرد، ۱۳۷۴: ۳۴۱-۳۴۵) (تصاویر ۱ و ۲).

هنگامی که ناصرالدین شاه به زیارت کربلا می‌رفت، مهندسین ایرانی خط قدیم را به منظور ساختن یک خط تازه ترک کردند (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱۰۸). این خط جدید خیلی کمتر از خط قدیم که مورد نظر پادشاهان پیش از اسلام بوده، قابل عبور است. ژاک دومرگان (۱۳۳۹: ۷۹ و ۱۰۹) راه عمده بین‌النهرین و ایران در گذشته را به مانند امروز همان راهی می‌داند که از خانقین - قصر شیرین - سرپل - هارون آباد - ماهی دشت - کرمانشاه -

بیستون و کنگاور می‌گذرد و گردنه زاگرس را از نقطه نظر تجاری و سوق‌الجیشی دارای اهمیت فوق‌العاده می‌داند. این گردنه آسان‌ترین گردنه رشته مرزی بین ترکیه و ایران از آرات تا منتهی‌الیه پشتکوه است. تنها معبر مشکل آن، دروازه‌های زاگرس است که با چرخشی به دور کوه‌های رجب و با ساختن چند پل و تونل می‌توان به آسانی از آن خلاص گردید. بین بغداد و سرپل راه کاملاً افقی است و بین گردنه زاگرس و تهران هم هیچ مانع واقعی وجود ندارد. مزیت دیگر، خط سیر آن است که با توجه به منابع معدنی نفت شیرین در ایران کمک مهمی به سوخت موتورها خواهد کرد. از منظر سوق‌الجیشی این خط به اندازه‌ای برای ایران پرمزایا خواهد بود که اجازه می‌دهد در مدت زمان اندکی تمامی کاروان‌های عبوری در مرز کرمانشاه متمرکز شوند و ایران از این بابت برتری خود را کماکان حفظ کند؛ از آرات تا خلیج فارس معبر کرمانشاه تنها معبری است که همه این مزایا را در خود جمع کرده است.

تأثیر تردد کاروان‌های زیارتی و راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار

پس از روی کارآمدن حکومت صفوی، عتبات عالیات و رفت و آمد کاروان‌های زیارتی به آن نواحی به دو دلیل نزد حاکمان ایران اهمیت بیشتری پیدا کرد: نخست اینکه تشیع مذهب رسمی ایران شناخته شد و پیروان مذهب شیعه علاقه زیادی به مشاهد متبرکه امامان شیعه خود پیدا کردند. دوم آنکه پس از یک دوره طولانی درگیری و جنگ میان دو دولت صفوی و عثمانی شهرهای مقدس عراق از قلمرو ایران جدا شدند و بخشی از خاک عثمانی قلمداد گردیدند؛ لذا رفت و آمد کاروان‌های زیارتی ایران به عتبات عالیات به نحوی با مسائل سیاسی ارتباط پیدا کرد و توجه حاکمان هر دو کشور را نسبت به این موضوع برانگیخت. این روند باعث وابستگی اقتصادی عتبات عالیات و حتی بغداد به پدیده زیارت گردید و باعث شد تا دولت‌های حاکم بر ایران در بعضی مواقع از این واقعیت به منظور اعمال فشار بر دولت عثمانی در راستای کاهش هزینه‌های تحمیل شده بر زائران ایرانی استفاده کنند (ابراهیم، ۱۹۹۸: ۲۶۵). علاوه بر آن، وقوع حوادث و

۱۲۴ / اهمیت ارتباطی - تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار ...

رخدادهایی می‌توانست مانع از حضور زائران در عتبات عالیات گردد؛ به گونه‌ای که در سال ۱۲۹۴ هـ.ق به واسطه وقوع بیماری وبا در عراق، دولت قاجار مسافرت زائران ایرانی به عراق را ممنوع کرد و در مقابل، آنان را تشویق به زیارت امام هشتم در مشهدالرضا نمود (Litvak, 2001: 33).

تصویر ۱. تصویر هوایی طاق گرا را در گردنه طاق گرا یا عقبه خلوان (بر گرفته از Google Earth).

تصویر ۲. طاق گرا واقع در گردنه طاق گرا (عکس از نگارندگان)

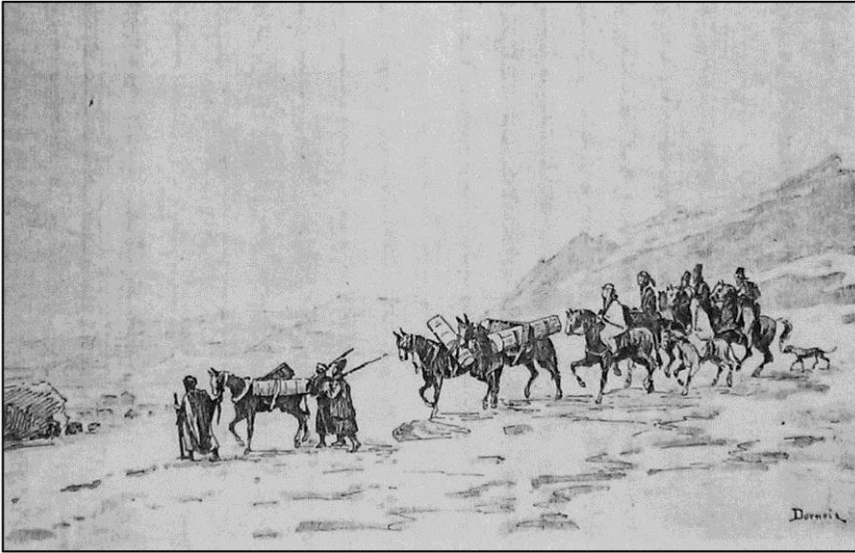

در دوره قاجار حد متوسط تعداد افرادی که سالانه با عبور از کرمانشاه به زیارت عتبات عالیات می‌رفتند و موجب رونق شهر می‌شدند، یکصد هزار نفر بود (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۷). اوژن اوبن (۱۳۶۲: ۳۸۶) این تعداد را چهارصد هزار نفر ذکر می‌کند. براساس گزارش حبل‌المتین در ذی‌الحجه ۱۳۱۸ هـ.ق.، روزی پانصد تا ششصد هزار نفر زائر از شهرهای عراق وارد و خارج می‌شدند (حبل‌المتین، ۱۳۱۸ هـ.ق.، شماره ۳۴). احتشام‌السلطنه (۱۳۶۹: ۳۵۰) کارپرداز ایران در سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۴ هـ.ق در بغداد عنوان کرده سالانه حدود صد هزار زائر ایرانی از اماکن مقدس عراق زیارت می‌کنند. کنت دوروششوار (۱۳۷۸: ۱۷۷) تعداد زائرانی را که از کرمانشاه عبور می‌کردند، صد هزار و مک دوال (۱۳۸۳: ۱۵۶) یکصد و بیست هزار نفر ذکر کرده است. اگرچه ارقام یادشده اندکی اغراق‌آمیز است، اما به نظر می‌رسد بتوان به گزارش‌های گروه (۱۳۶۹: ۹۸) ۳۵-۵۰ هزار و اوبن (۱۳۶۲: ۳۴۰) ۶۰ هزار زائر اعتماد بیشتری نمود. فلاندن (۱۳۵۶: ۱۹۶) و دومرگان (۱۳۳۹: ۱۱۸) نیز رونق کرمانشاه در دوره قاجار را با حرکت کاروان‌های عظیم با بارهای گران‌بها، که حاوی نعش مردگان است و به کربلا حمل می‌شود، در ارتباط می‌دانند (تصاویر ۳ و ۴).

عوارض راهداری، مالیاتِ حفاظت راه بود که از کاروان‌ها اخذ می‌گردید و تجار خارجی از این مالیات معاف بودند. در سال ۱۲۷۷ هـ.ق. ۱۸۶۱م، کرمانشاه یکی از ده شهری بود که عوارض راهداری به آن تعلق می‌گرفت (فلور، ۱۳۶۶: ۲۰۳ و عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۱۵). در ده نقطه ایران دروازه گمرکی برقرار شده بود که از آنجا کالاهای بومی به خارج صادر و کالاهای خارجی وارد می‌شدند. از میان نقاط فوق، چهار نقطه اصلی تبریز، شیراز، رشت و کرمانشاه بودند (دوروششوار، ۱۳۷۸: ۱۷۵-۱۷۴). به عبارتی شهر کرمانشاه چون در نزدیکی «دروازه‌های زاگرس» و در ارتفاع کم واقع شده، تنها راه عبور به داخل رشته کوه کردستان شمرده می‌شد و مسیری راحت‌تر از آن برای ورود به فلات ایران در طول ششصد کیلومتری رشته کوه‌های غرب ایران وجود نداشت. این مسیر موجب می‌شد تا کلیه مسافران کالاهایی را که از ایران به عراق می‌بردند و یا از آنجا به ایران می‌آوردند از کرمانشاه عبور دهند. همچنین از زمانی که برقراری ارتباط میان اروپا با بازارهای بغداد توسعه یافت، جهت داد و ستد و تبادل کالا با شهر مزبور، طبیعی‌ترین و مطمئن‌ترین

۱۲۶ / اهمیت ارتباطی - تجاری راه عتبات عالیات در رونق شهر کرمانشاه در دوره قاجار ...

گذرگاه عرضه و راه صدور و ورود کالا مسیر کرمانشاه و بازار آن بود. این عامل باعث رشد شهر کرمانشاه در سایه راه تجاری و ارتباطی با بغداد و عتبات عالیات شد (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۳۹؛ بلوشر، ۱۳۶۳: ۸۲؛ گروته، ۱۳۶۹: ۹۶).

تصویر ۳. حمل اجساد در مسیر راه عتبات عالیات و گذر از کرمانشاه (گروته، ۱۳۶۹: ۸۳)

تصویر ۴. کاروان اموات در مسیر عتبات عالیات به روایت دیولافوا (دیولافوا، ۱۳۸۵: ۲۱۴).

بازار کرمانشاه بخشی از راه تجاری و زیارتی ایران به بین‌النهرین را تشکیل می‌داد که کاروان‌ها در مسیر رفت و برگشت آن را طی می‌کردند. وجود کاروانسراهای متعدد در مسیر بازار نقش استراحت‌گاه کاروان‌های گذری، توزیع محصولات وارداتی و جمع‌آوری و بسته‌بندی کالاهای صادراتی شهر را به عهده داشته است. از این کاروانسراها در حال حاضر تعداد اندکی برجای مانده و از آنها عموماً به‌عنوان انباری استفاده می‌شود. کاروانسراها در اکثر نقاط بازار پراکنده بودند و هر بخش بازار دارای کاروانسراهایی مخصوص بوده که با مشاغل آن بخش از بازار ارتباط مستقیم داشته است؛ مثلاً در بازار بنکدارها کاروانسراهی به نام شترخان بوده که محل بارگیری و انتقال اقلام کشاورزی به وسیله شترها و دیگر چهارپایان بوده است. در وقفنامه برخی از این کاروانسراها بیان شده که برای تعمیرات و نگهداری کاروانسرا، که به عنوان زائرسرا در اختیار زائرین عتبات عالیات قرار می‌گرفت، مبلغی دریافت می‌شد.

به عقیده هاردینگ (۱۳۷۰: ۳۵۲) مردمانی که زندگی آنان منحصراً از رهگذر عبور زائران و قافله‌ها به عتبات عالیات می‌گذرد با پیدا شدن هر مسافری از دور به سویش شتافته و در ازای شبی چند قرآن، منزلی در اختیارش می‌گذارند. بنای کم و بیش خرابه‌ای از کاروانسرا بر همه خانه‌های گلی این روستاها کاملاً مشرف است و کلیه آنها در دوران سلطنت شاه سلیمان صفوی توسط شیخ علی خان احداث و هنگام زیارت شاهزادگان و شاهان قاجاری به عتبات عالیات مرمت شدند. این کاروانسراها معمولاً پر از بازرگانان و تجار یا زائرانی بودند که به کربلا می‌رفتند (جکسن، ۱۳۵۲: ۲۶۸). تعداد این کاروانسراها متناسب با وسعت دایره تجارت و کمیت کالاهای تجارته در تمامی راه‌هایی است که تردد قافله‌ها در آنها انجام می‌شود؛ چنان‌که به فاصله هفت یا هشت فرسخ یکی از آنها ساخته و سعی شده است که در کنار نهر و یا آبی باشد. به نوشته اولیویه (۱۳۷۱: ۴۴-۴۳) چون در این مکان‌ها وسایل پذیرایی یافت نمی‌شود، شخص مسافر مجبور است همراه خود فرش، رختخواب و ادوات طبخ بردارد؛ اما گاه و جو برای دواب و لبنیات، میوه، برنج و گوشت برای خودش می‌تواند بخرد. به گزارش او تمامی کاروانسراهای اینجا مربع‌شکل و به دور محلی وسیع با حجراتی زیاد بنا شده‌اند که در خارج شهرها یک طبقه، ولی در شهر بعضی از آنها دارای حجرات فوقانی نیز هستند. مدخل این مکان دری بزرگ و محکم

است و نگهبان آن مسئول اموال مسافری می‌باشد. در فصل زمستان مسافریین طویله را بر اتاق ترجیح می‌دهند و در آنجا منزل می‌کنند؛ به علت اینکه طویله گرم‌تر از اتاق بوده و نزد چهارپایان و بارکشان خود باشند و بهتر مراقب احوال آن‌ها باشند؛ زیرا سرما مانع از این است که آن‌ها را بیرون ببندند. درون طویله در طول دیوار، صدفه‌ای به عرض ۵ تا ۶ متر برای مسافریین ساخته‌اند که در اینجا منزل کرده و مال‌های خود را مقابل خود می‌بندند. کرایه منزل در کاروانسراهای عرض راه مطلقاً نمی‌گیرند؛ اما مبلغ اندکی در کاروانسراهای واقع در شهرهای بزرگ به جهت گذاشتن بار و امتعه تجارتهی مطالبه می‌کنند. کاروانسراهای یادشده به هر اندازه هم که بزرگ باشند بیشتر از ۵۰ اتاق نشیمن ندارند. به واسطه این کاروانسراها سفر در تمام مسیر عتبات عالیات در خاک ایران به ارزانی و سهولت انجام می‌گیرد و هزینه زیادی را شامل نمی‌شود.

در خاتمه باید گفت که شاهزادگان و رجال قاجاری حاکم کرمانشاه به درستی به اهمیت راه عتبات عالیات برای توسعه اقتصادی و سیاسی کرمانشاه آگاه بودند؛ آنان می‌دانستند یکی از اصلاحات لازم برای ترقی محصولات و مصنوعات در شهر کرمانشاه، ایجاد شغل و پایان دادن به اوضاع نابسامان اقتصادی شهر و تسهیل در حمل و نقل جاده‌ای است؛ به همین جهت اعتمادالسلطنه رساله مختصری درباره راه و مزیت‌های آن و نحوه حفاظت و قوانینی که باید بر راه‌ها حاکم شود، نوشته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۷هـ.ق: ۱-۷). وی به درستی معتقد بود یکی از اصلی‌ترین دلایل پیشرفت کشور توسعه راه است. میرزا تقی خان امیرکبیر نیز یکی از عوامل مهم در رونق تجارت راه، راه‌ها و امنیت آن‌ها می‌دانست و سیاستی اتخاذ کرده بود که مسافران و کالاهای آن‌ها بدون هیچ مزاحمتی در تمام کشور در تردد باشند (رنانی و کرمانی، ۱۳۸۰: ۴۸۵)؛ به طوری که طبق گزارش سدیدالسلطنه محافظت از راه قصرشیرین به عتبات عالیات برعهده شخصی به نام جوان میر بود که از زوار عازم کربلا و نجف محافظت می‌کرد (سدیدالسلطنه، ۱۳۶۲: ۳۱۸). سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا، وارد شدن اقتصاد ایران به بازارهای مهم اروپایی، اصلاحات عثمانی، که هم‌مرز ایران بود، و بازگشت بعضی از محصلان ایرانی از اروپا به ایران باعث شد تا ایرانیان نیز در ایجاد راه‌های تجاری و ارتباطی قدم‌هایی هر چند کوتاه بردارند. به

عبارتی می‌توان گفت بیشتر قحطی‌هایی که در مملکت رخ می‌داد به علت نبودن راه و نداشتن وسایل حمل و نقل بود.

نتیجه‌گیری

کرمانشاه از حیث ارتباطی حائز اهمیتی ویژه است، به طوری که آخرین نقطه ارتباطی در داخل خاک ایران در دوران قبل و بعد از اسلام بوده و مناطق شرقی را به عراق متصل می‌کرده است. راه عتبات عالیات در دوره قاجار، که شهرهای مرکزی ایران را به بغداد، کربلا و نجف متصل می‌کرد، با جذب عناصر کارکردی متناسب با نوع و درجه خود، نقشی چندمنظوره گرفته است. این راه به دلیل تردد کاروان‌ها و زوار، حمل اجساد و ایجاد گمرک نقش مؤثری در رونق و شکوفایی شهر کرمانشاه داشته است؛ به همین جهت اهمیت راه عتبات عالیات به علت کاربری تجاری - مذهبی فوق، مقدم بر سایر راه‌های ارتباطی بوده و دارای بیشترین و حجیم‌ترین نوع رفت و آمد در دوره قاجار بوده است. از سوی دیگر، این عامل موجب شد که راه عتبات عالیات در توسعه بازار، مکان‌یابی مسجد جامع و ارگ حکومتی شهر کرمانشاه نقش بسزایی داشته باشد و فعالیت‌های مستقر در کنار آن یکی از عوامل بسیار مهم در تعیین هویت کالبدی و کارکردی این راه به شمار رود. از نظر مناسبات دولت‌های قاجار و عثمانی در خصوص عتبات عالیات نیز می‌توان گفت که تجمع اتباع ایرانی در قلمرو دولت عثمانی و بی‌توجهی آنان به اصول و قوانین وضع شده از سوی آن دولت و همچنین فشارها و سختگیری‌های مأموران عثمانی در رفتار با ایرانیان، مشکلات عدیده‌ای را در مناسبات ایران و عثمانی قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم ایجاد کرد. تداوم حضور ایرانیان در عتبات عالیات موجب گسترش روزافزون تشیع در عراق می‌شد؛ به خصوص آنکه بسیاری از قبایل و عشایر عراق به راحتی تحت نفوذ علمای شیعه قرار گرفته بودند، در نتیجه این امر موجودیت دولت عثمانی در عراق به مخاطره می‌افتاد. بنابراین دولت عثمانی حضور ایرانیان در عراق را مشکل بالقوه می‌دانست و تلاش می‌کرد به طرق متعدد از نفوذ آنان بکاهد. اجرای قوانین حقوقی و مدنی و برقراری مالیات‌های سنگین بر املاک و اصناف ایرانی در عتبات عالیات نتوانست

سیاست های عثمانی در عراق را موفق سازد؛ به جز آنکه مناسبات دو کشور را تا پایان سقوط قاجار به چالش کشاند. با این حال و با وجود اختلافات ایدئولوژیک میان ایران و عثمانی، اندیشه برتری مذهب تسنن و نفی نظام عقیدتی شیعه به کناری نهاده شد و برای نخستین بار ایران به مثابه واحدی سیاسی با هویت شیعی در قلمرو جهان اسلام به رسمیت شناخته شد که این دستاوردی مهم در افق مناسبات سیاسی دو کشور ایران و عثمانی به شمار می رفت. نتایج دیگر پژوهش نشان می دهد که شاهزادگان قاجاری کرمانشاه با توجه به ثروت حاصل از گمرک صادرات و واردات کالاها و رونق و توسعه بازار به عنوان ستون فقرات ساختار شهری کرمانشاه و صبغه مذهبی و دینی خود اقدام به ایجاد تمهیدات لازم از قبیل ساختن کاروانسراها، تیمچه ها، مساجد محله ای و ترمیم راه عتبات عالیات جهت رفاه حال زائرین و تجار نموده و حتی نگهبانان و محافظانی نیز به منظور امنیت آن گماردند.

منابع و مآخذ

- ابراهیم، فؤاد (۱۹۹۸). *الفقیه و الدوله الفکرالسیاسی الشیعی*. بیروت: دارالکتب الادبیه.
- احتشام السلطنه، میرزا محمودخان (۱۳۶۹). *خاطرات*. به کوشش سید محمدمهدی موسوی. تهران: انتشارات زوار.
- اصفهانی، میرزا ابوطالب خان (۱۳۶۳). *مسیر طالبی*. تهران: سازمان انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۰۷ق.). *نسخه خطی قانونی تسهیل ساختن طرق و شوارع به شماره ۱۱۰۲۱۵*. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- اوین، اوژن (۱۳۶۲). *ایران امروز ۱۹۰۷-۱۹۰۶ ایران و بین النهرین*. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: زوار.
- اولیویه، مسیو (۱۳۷۱). *سفرنامه اولیویه*. ترجمه محمدطاهر میرزا. تهران: انتشارات اطلاعات.

- بایندر، هنری (۱۳۷۰). *سفرنامه هنری بایندر*. ترجمه کرامت‌اله افسر. تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- بلوشر، ویبرت (۱۳۶۲). *سفرنامه بلوشر*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- بوالحسنی، مهناز (۱۳۸۲). «اثر دسترسی و محدودیت دسترسی بر ساختار فضایی - کالبد شهر». *مجله مدیریت شهری*. شماره ۱۴، صص ۸۶-۹۳.
- پارسادوست، منوچهر (۱۳۶۴). *روابط تاریخی و حقوقی ایران، عثمانی و عراق (۱۹۱۰-۱۵۱۴ م)*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- جکسن، ابراهام (۱۳۵۲). *سفرنامه جکسن؛ ایران در گذشته*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: انتشارات خوارزمی.
- *حبل‌المتین*. سال هشتم. شماره ۳۴. سال ۱۳۱۸ ه.ق.
- خاوری، میرزا فضل‌الله (۱۳۸۰). *تاریخ ذوالقرنین*. تصحیح ناصر افشارفر. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- دگرنی، جان (۱۳۷۵). «دگرگونی تهران در اواخر قرن نوزدهم». *مجله معماری و شهرسازی*. شماره ۶ و ۷، ترجمه کامران صفامنش. آکسفورد، صص ۱۰۹-۱۲۱.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۸۳). *مآثر سلطانیه*. تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری‌نژاد. تهران: مؤسسه انتشاراتی ایران. دوال، مک (۱۳۸۳). *تاریخ معاصر کرد*. ترجمه ابراهیم یونسی. تهران: انتشارات پانید.
- دوروش‌شوار، ژولین (۱۳۷۸). *خاطرات سفر ایران*. ترجمه مهران توکلی. تهران: نی.
- دوسرسی، لوران (۱۳۶۲). *ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹ م*. ترجمه احسان اشراقی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- دومرگان، ژاک (۱۳۳۹). *جغرافیای غرب ایران*. جلد دوم. ترجمه و توضیح کاظم ودیعی. تبریز: انتشارات چهر.

- زبانی، قاسم و قنبر علی کرمانی (۱۳۸۰). تجارت در دوره قاجاریه. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- زهیر، لباف (۱۳۵۴). عراق و روابط آن با ایران. تهران: علمی.
- سپهر، احمد علی (مورخ الدوله) (۱۳۷۴). خاطرات سیاسی مورخ الدوله سپهر. به کوشش احمد سمیعی. تهران: نشر نامک.
- سدیدالسلطنه، محمدعلی خان (۱۳۶۲). سفرنامه سدیدالسلطنه (التدقیق فی سیرالطریق). به تصحیح و تحشیه احمد اقتداری. تهران: انتشارات بهنشر.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سلیم، درینگیل (۱۳۸۴). «مبارزه در عراق دوران عبدالحمید دوم: بررسی مورد سیاست ضد تبلیغی عثمانی». ترجمه نصراله صالحی. نامه تاریخ پژوهان. سال ۱. شماره ۲. صص ۱۰-۲۸.
- صبری، آتش (۲۰۱۰). «عش‌کشی به عتبات: رقابت ایران و عثمانی در عراق سده ۱۹ میلادی». ترجمه نازلی کامورای. ایران‌نامه. سال ۲۶. شماره ۱-۲. صص ۵۱۲-۵۳۲.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار). ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- فریدنی مشایخ، آذرمیدخت (۱۳۶۹). مسائل مرزی ایران و عراق و تأثیر آن در مناسبات دو کشور. تهران: امیرکبیر.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: انتشارات اشرفی.
- فلور، ویلم (۱۳۶۶). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۷۴). معبد آناهیتای کنگاور. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی.

- گروته، هوگو (۱۳۶۹). *سفرنامه گروته*. ترجمه مجید جلیلود. تهران: انتشارات نی.
- لانکرینگ، استیون همزلی (۱۳۷۶). *تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۵۰-۱۹۰۰* م. ترجمه علی درویشی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه اسناد مکمل، کارتن ۱۱، سند شماره ۱۶۲، سال ۱۲۹۰ هـ.ق.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه اسناد مکمل، کارتن ۱۴، شماره سند ۱۸۵، ۱۲۹۱ هـ.ق.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه اسناد مکمل، کارتن ۱۴، شماره سند ۲۲۴، سال ۱۲۹۶ هـ.ق.
- مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه اسناد مکمل، کارتن ۱۲، سند شماره ۱۰۹، سال ۱۳۱۶ هـ.ق.
- ناطق، هما (۱۳۵۸). *مصیبت و با بلای حکومت*. تهران: گستره.
- نقاش، اسحاق (۱۹۹۶). *شیعه العراق*. ترجمه عبدالله نعیمی. دمشق: دارالمدی للشکافه و النشر.
- هاردینگ، سر آرتور (۱۳۷۰). *خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ*. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. تهران: سازمان انتشارات کیهان.
- BOA, DH. MKT, 2419/83, 1 B 1318
- Litvak (2001). *Money, and Politics the Oudh Bequest in Najaf and Karbala*, Cambridge university press.
- Nasiri, Mohamad Reza (1991). *Nasireddin sah Zamaninda Osmanli-Iran Münasebetleri*, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa (ILCAA).Tokyo University.